

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΑΡΥΝΘΟΥ

Sylvie Müller Celka

*Δρ Αρχαιολόγος, Πανεπιστήμιο της Λυόν,
Archéorient-UMR 5133 (CNRS/Lyon II), Γαλλία*

Tobias Krapf

*Δρ des. Αρχαιολόγος, Επιστημονικός Γραμματέας
στην Αθήνα, Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή
στην Ελλάδα*

Matthieu Ghilardi

*Δρ Γεωμορφολόγος, CEREGE-UM 34,
Aix-en-Provence, Γαλλία*

01

Η ακρόπολη της Ερέτριας.
Στην κορυφή της βρίσκεται
η παλαιότερη εγκατάσταση η οποία
χρονολογείται στην Ύστερη/Τελική
Νεολιθική περίοδο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥΣ

Οι ανασκαφές της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα έχουν διαχρονικά επικεντρωθεί στις ιστορικές φάσεις κατοίκησης της Ερέτριας και της Αμαρύνθου, με την έρευνα της αρχαίας πόλης και του εκτός των τειχών ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος. Ως εκ τούτου, τα προϊστορικά κατάλοιπα αποτελούν μέχρι σήμερα τυχαία ευρήματα, με μόνη εξαίρεση έναν μικρό τομέα στην κορυφή της ακρόπολης της Ερέτριας¹ (εικ. 1). Αντιθέτως, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας είχε διεξαγάγει στοχευμένες έρευνες στην Αμάρυνθο² από τη στιγμή που τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας αποκάλυψαν ότι ο λόφος των Παλαιοεκκλησιών (εικ. 3) αποτελεί σημαντικό σημείο στο δίκτυο των παράκτιων θέσεων της κεντρικής Εύβοιας κατά την Εποχή του Χαλκού (βλ. χάρτη)³. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τα προϊστορικά ευρήματα δοκιμαστικών τομών της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, τις γεωτρήσεις και τη γεωμορφολογική έρευνα του CNRS (CEREGE-UM 34, Aix-en-Provence)⁴ καθώς και ένα εκτεταμένο πρόγραμμα πετρογραφικών και χημικών αναλύσεων της κεραμικής από την Ερέτρια που πραγματοποιείται σε συνεργασία με το Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών⁵ καθιστούν πλέον δυνατή την ανασύνθεση, σε γενικές γραμμές, της εξέλιξης των δύο θέσεων την περίοδο ανάμεσα στα τέλη της Νεολιθικής εποχής και στα τέλη της Εποχής του Χαλκού (περίοδος που στην ηπειρωτική Ελλάδα αποκαλείται Ελλαδική).

Η προϊστορική περίοδος παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο στην Ερέτρια απ' ό,τι στην Αμάρυνθο, αναφορικά με τις φάσεις κατοίκησης και την ανάπτυξη των θέσεων στο φυσικό περιβάλλον, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη της κεραμικής και την παλαιοπεριβαλλοντική έρευνα.

Στην Ερέτρια, τα ίχνη ανθρώπινης εγκατάστασης παρουσιάζουν χρονικές ασυνέχειες και χωρικές μετατοπίσεις που οφείλονται εν μέρει στη σύγχρονη φυσική μεταβολή της προσχωσιγενούς (αλλουβιακής) πεδιάδας και στην απόφραξη ενός αρχαίου θαλάσσιου κόλπου (αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια διαρκώς μεταβαλλόμενη ακτογραμμή τουλάχιστον μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα), αλλά και στις τεκτονικές κινήσεις στην περιοχή.

Η αρχαιότερη εγκατάσταση ανάγεται στα τέλη της Νεολιθικής περιόδου και εντοπίζεται στην κορυφή του λόφου Καστέλλι

που θα αποτελέσει αργότερα την ακρόπολη της αρχαίας πόλης. Την περίοδο αυτή, ένας θαλάσσιος κόλπος καταλάμβανε την πεδιάδα που εκτείνεται σήμερα στους πρόποδες του λόφου, μια πεδιάδα που άρχισε να σχηματίζεται στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 2). Αργότερα, στην Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο, γύρω στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., αναπτύχθηκε ένας παράκτιος οικισμός που μαρτυρείται από τις ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα⁶ και στα οικόπεδα Ρούσσου⁷ και Μπουρατζιά⁸ της σύγχρονης πόλης (εικ. 4). Οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στο δέλτα ενός μικρού παραθαλάσσιου ποταμού, στις κοντινές λιμνοθάλασσες που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως αγκυροβόλιο για βάρκες (βλ. εικ. 4). Ο οικισμός εκτεινόταν, όπως φαίνεται, πάνω σε μια αμμώδη έκταση που εισχωρούσε στον κόλπο ή ίσως σε μια παράκτια νησίδα — κάτι που ούτε οι ανασκαφές ούτε οι ιζηματογενείς αναλύσεις προσδιόρισαν με βεβαιότητα. Η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε στα τέλη της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ (φάση Λευκαντί ΙΙΙ, περίπου στα τέλη της 3ης και στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.) και η γεωμορφολογική μελέτη υπέδειξε ότι αυτή η εγκατάλειψη ακολούθησε μια φάση κατά την οποία η θάλασσα εισέβαλε στη στεριά, μετέβαλε την αρχική μορφή του κόλπου και βύθισε τη θέση. Η κατάσταση αυτή θα διαρκέσει μέχρι την αρχή της 1ης χιλιετίας π.Χ. (βλ. εικ. 2).

Έπειτα από ένα χάσμα που παρατηρείται στην αρχή της Μεσοελλαδικής εποχής, ένας οικισμός εμφανίζεται εκ νέου στην ακρόπολη, αλλά θα διατηρηθεί εκεί μόνο μέχρι την Υστεροελλαδική ΙΨ. Ο οικισμός της Υστεροελλαδικής ΙΙ και ΙΙΙΑ-Β δεν έχει, μέχρι σήμερα, εντοπιστεί και δεν έχει αφήσει κανένα ίχνος, με εξαίρεση κάποια ελάχιστα όστρακα κεραμικής στην περιοχή του ναού του Απόλλωνα και στο γέμισμα του βορειοανατολικού προμαχώνα της κλασικής οχύρωσης, όπως και ένα αποσπασματικό σωζόμενο ειδώλιο που βρέθηκε επιφανειακά στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης¹⁰. Μόνο η τελική φάση της Υστεροελλαδικής (ΥΕ ΙΙΙΓ) αντιπροσωπεύεται από λίγα όστρακα και ένα ολόκληρο αγγείο (εικ. 19), που βρέθηκαν στην κορυφή της ακρόπολης, πριν από ένα νέο χάσμα που θα διαρκέσει μέχρι την ίδρυση της πόλης της Ερέτριας στον 9ο αιώνα π.Χ.

Οι απαρχές κατοίκησης της Αμαρύνθου δεν έχουν προσδιοριστεί με ακρίβεια. Η Νεολιθική περίοδος μαρτυρείται μόνο από κάποια σπάνια όστρακα αγγείων που βρέθηκαν επιφανειακά στον λόφο των Παλαιοεκκλησιών¹¹, ενώ κανένα άλλο όστρακο αυτής της περιόδου δεν έχει εντοπιστεί μεταξύ των

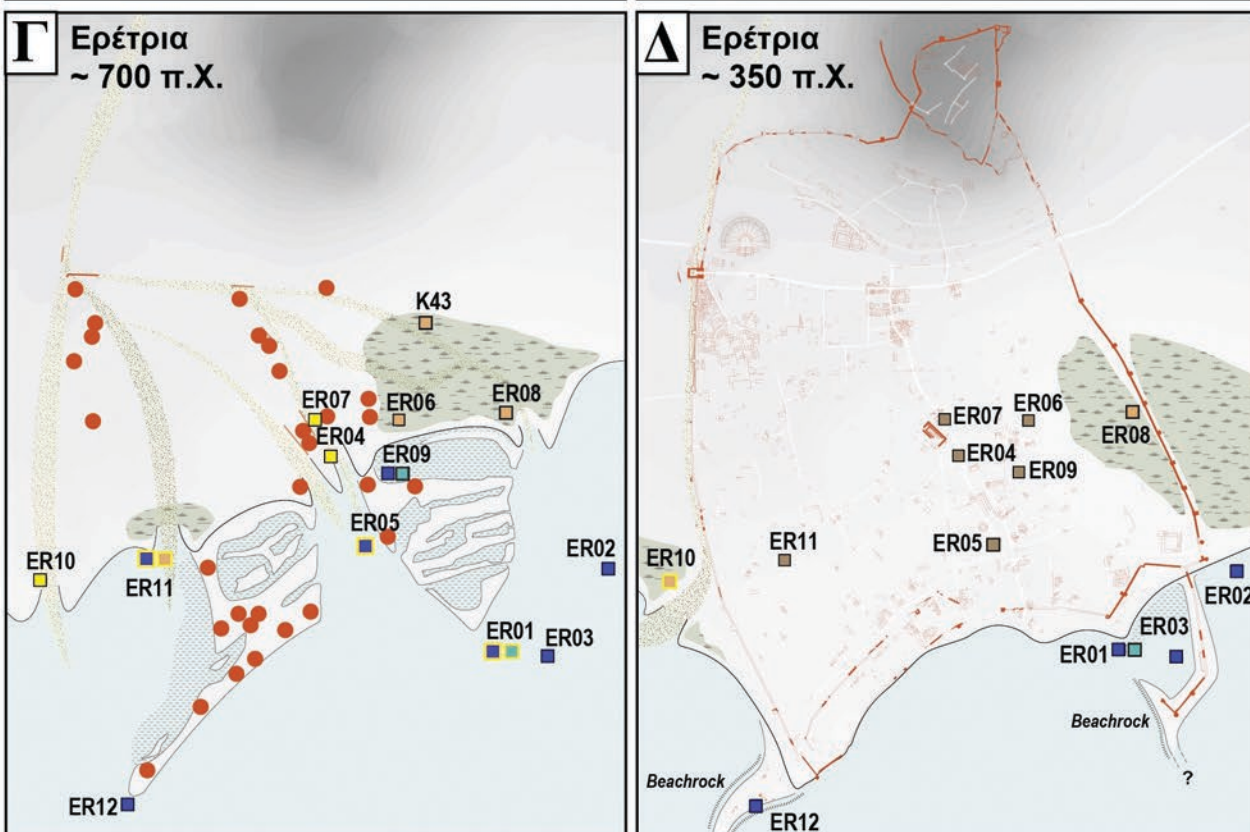
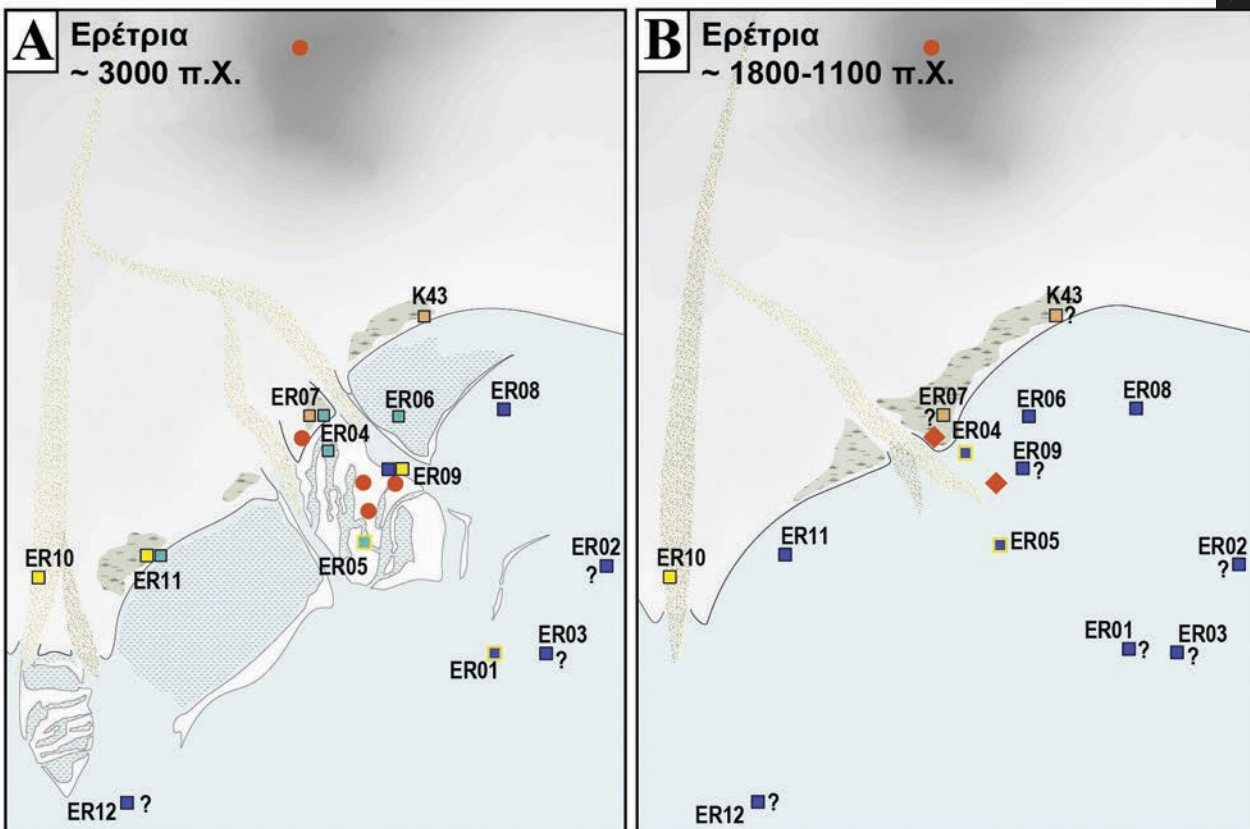

Χάρτης

Οι κύριες θέσεις της Εποχής του Χαλκού ανάμεσα στη Χαλκίδα και το Αλιβέρι.

02

Η γεωμορφολογική εξέλιξη της Ερέτριας.

Περιβάλλον

- Θαλάσσιο
- Λιμνοθάλασσα
- Παράκτιος βάλτος
- Κατάκωση
- Προσχωσιγενές ίζημα
- Ποτάμια δραστηριότητα

Αναπαράσταση του τοπίου

- Βάλτος
- Λιμνοθάλασσα
- Θάλασσα
- Ποτάμι/Ρυάκι

Αρχαιολογικά κατάλοιπα

- Δομικά στοιχεία
- ◆ Κεραμική

03

Αμάρυνθος, ο λόφος των Παλαιοεκκλησιών
(φωτ.: A. Goertz / V. Festeau, ESAG, 2015).

χιλιάδων που βρέθηκαν στις αποθέσεις της πλαγιάς του λόφου κατά τις ανασκαφές στο ανατολικό άκρο του ιερού της Αρτέμιδος. Μέχρι πολύ πρόσφατα, τα αρχαιότερα στρώματα χρονολογούνταν στην Πρωτοελλαδική ΙΙ, αλλά ένα πηγάδι που εντοπίστηκε το 2021 στο κάτω μέρος της δυτικής πλαγιάς θα μπορούσε να μεταβάλει τη διαμορφωμένη εικόνα, καθώς το άνω τμήμα της επίχωσης, το μοναδικό τμήμα του πηγαδιού που έχει ανασκαφεί μέχρι σήμερα, απέφερε κεραμική που δεν μπορεί να χρονολογηθεί αργότερα από την Πρωτοελλαδική Ι.

Είναι πιθανό μια νεολιθική θέση να υπήρχε στους πρόποδες του λόφου και στη συνέχεια να εξαφανίστηκε λόγω της διάβρωσης της ακτογραμμής και της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, εφόσον ανάλογη κατάσταση μαρτυρείται στη θέση Μαγούλα, ανάμεσα στην Αμάρυνθο και την Ερέτρια. Επιπλέον, η ανάλυση της γύρης από τα ιζηματογενή δείγματα της Αμαρύνθου αποκαλύπτει ότι η ανθρωπογενής επίδραση στην περιοχή ανάγεται στη Μέση Νεολιθική περίοδο¹².

Από την άλλη, σε αντίθεση με την Ερέτρια, η κατοίκηση στον λόφο είναι συνεχής κατά την Εποχή του Χαλκού, δημιουργώντας μια αρχαιολογική απόθεση πάχους αρκετών μέτρων πάνω στο παράκτιο ύψωμα¹³. Την περίοδο αυτή, η θάλασσα σχημάτιζε έναν ορμίσκο στη δυτική πλευρά του λόφου (εικ. 6), ο οποίος γέμισε σταδιακά με τα ιζήματα από τον χείμαρρο Σαρανταπόταμο, στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. Σε αυτό το ελώδες έδαφος θα ιδρυθεί αργότερα το ιερό της Αρτέμιδος. Ωστόσο, ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού επεκτάθηκε κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο και στην πεδιάδα στα βόρεια του λόφου¹⁴.

Η ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η Ύστερη και Τελική Νεολιθική περίοδος μαρτυρείται στην Ερέτρια μόνο από κάποια μεμονωμένα θραύσματα κεραμικής που βρέθηκαν σε σχισμές του φυσικού βράχου πάνω στην κο-

ρυφή της ακρόπολης, χωρίς να σώζονται οικοδομικά κατάλοιπα ή δάπεδα. Η κεραμική, πολύ αποσπασματική, καλύπτει τις περιόδους της Ύστερης και Τελικής Νεολιθικής, καθώς και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (εικ. 5). Η φυσικοχημική ανάλυση της κεραμικής δείχνει ότι η πλειονότητα της παραγωγής προερχόταν από τοπικά εργαστήρια, όμως μαρτυρούνται και εισαγωγές άγνωστης προέλευσης, κυρίως αγγεία που φέρουν στιλβωτή διακόσμηση με γεωμετρικά σχέδια (pattern-burnished ware). Τυπολογικά, τα αγγεία αντιπροσωπεύουν μια κατηγορία κεραμικής που απαντά την ίδια περίοδο και σε άλλες περιοχές της κεντρικής Εύβοιας, όπως συμπεραίνεται από τα παράλληλα, κυρίως από τη θέση Θαρροούνια¹⁵.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η ανασκαφή στο οικόπεδο Μπουρατζά, το οποίο βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης πόλης (βλ. εικ. 4), απέφερε σημαντικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν με ασφάλεια την κατοίκηση της Ερέτριας στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1979–1981 απέδωσαν άφθονη κεραμική, εκατοντάδες λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου και κάποια οικοδομικά λείψανα¹⁶. Δυστυχώς, η ύπαρξη στην περιοχή οικοδομημάτων που χρονολογούνται στους ιστορικούς χρόνους εμπόδισε την πλήρη αποκάλυψη των τοίχων και των δαπέδων, ενώ ο υδροφόρος ορίζοντας που στην Ερέτρια βρίσκεται πολύ ψηλά δεν επέτρεψε στον ανασκαφέα να φτάσει σε παρθένο έδαφος, ούτε να αναγνωρίσει τη στρωματογραφία των προϊστορικών φάσεων.

Ωστόσο, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο διαφορετικούς οικοδομικούς τύπους (εικ. 7): ορθογώνιες κατασκευές αρχικά και στη συνέχεια αψιδωτές, με λίθινα δάπεδα να καλύπτουν τον χώρο ανάμεσα στις οικίες, ενώ η κεραμική που βρέθηκε ανήκει σε δύο διαφορετικές περιόδους, την Πρωτοελλαδική ΙΙ και ΙΙΙ. Όμως δεν είναι σαφές εάν οι αψιδωτές κατασκευές

04

04

Η θέση του οικισμού και της ακτογραμμής στην Ερέτρια την 3η χιλιετία (ΠΕ = Πρωτοελλαδικό).
 1) προϊστορική θέση στην κορυφή της ακρόπολης,
 2) ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου,
 3) οικ. Μπουρατζά, 4) οικ. Ρούσσου,
 5) οικ. Αλεξανδρή, 6) Πεζονήσι.

05

Θραύσμα πιθαριού της Τελικής Νεολιθικής από την Ερέτρια (F/100-172_165).

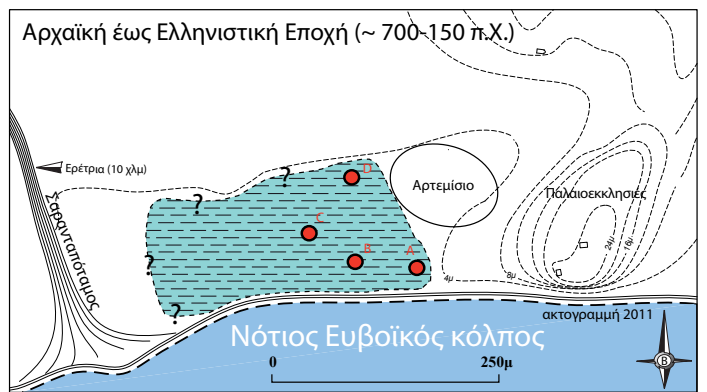
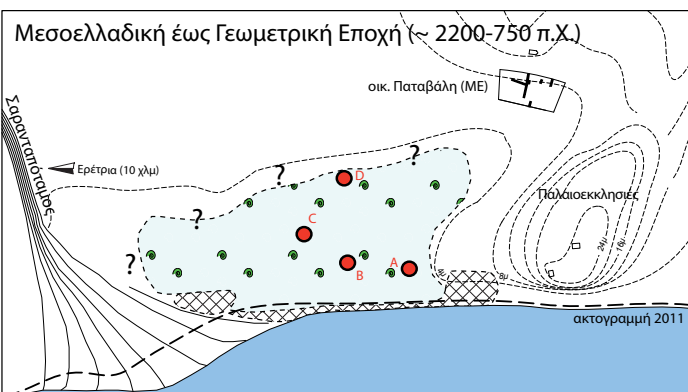
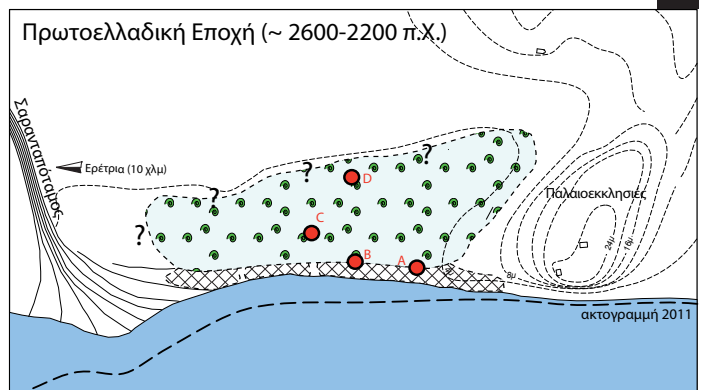
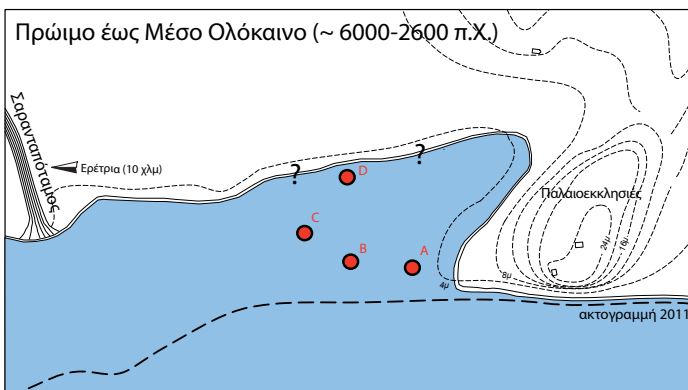
06

Η γεωμορφολογική εξέλιξη της Αμαρύνθου.

05

06

● Γεώτρηση (2011)

○ Υψομετρική διαβάθμιση (ΜΣΘ 2011)

■ Θάλασσα

■ Παράκτιος βάλτος

■ Υφάλμυρο περιβάλλον

■ Παραλία

Τοίχοι και εγκαταστάσεις

Λιθόστρωτα / διαλυμένοι τοίχοι

- ΠΕ II
- ΠΕ III
(διάφορες φάσεις)
- Τελική ΠΕ III
ή Γεωμετρική περίοδος

- ΠΕ II
- ΠΕ III
(διάφορες φάσεις)

- Γεωμετρικές ταφές
- Κτίρια των ιστορικών χρόνων
- κεραμικός κλίβανος
(χρονολόγηση υπό μελέτη)

07

08α

08β

10

07

Κάτοψη των προϊστορικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο οικόπεδο Μπουρατζά στην Ερέτρια (σχέδιο: F. Liver, ψηφιοποίηση: T. Theurillat).

1

08α

«Τρωϊκό κύπελλο» της Πρωτοελλαδικής II από την Ερέτρια (G/10-127_1-3).

08β

Πινάκια της Πρωτοελλαδικής II από την Ερέτρια (1: G/10-139_1, 2: G/10-226_4, 3: G/10-135_2, 4: G/10-266_5).

2

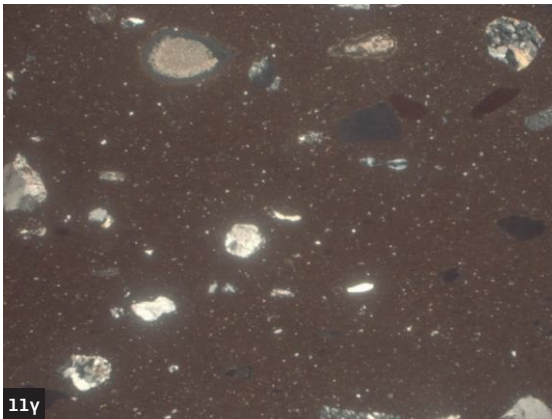
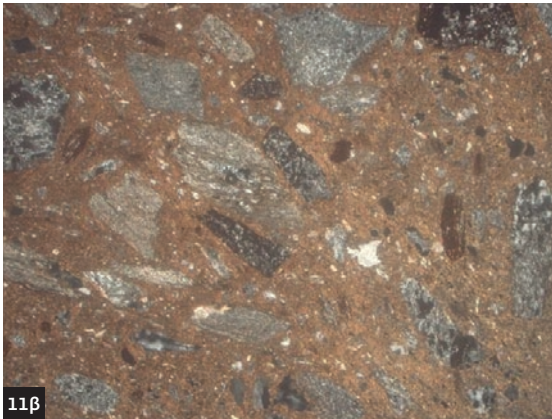
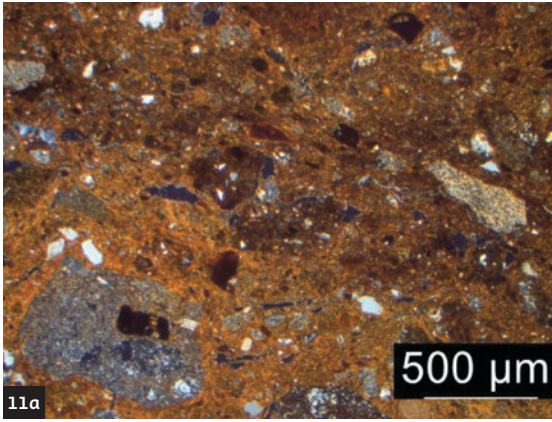
09

09

Κύπελλα της Πρωτοελλαδικής III από την Ερέτρια (1: G/10-30_12, 2: G/10-56_1).

10

Κυκλαδικό ειδώλιο από την ακρόπολη της Ερέτριας, 7,9 εκ. (ME 19948). Φωτ.: Α. Σκιαδαρέσης, ESAG.

11α-δ

Ντόπιοι λεπτόκοκκοι και χονδρόκοκκοι πηλοί από την κεραμική της Ερέτριας: α) Ύστερη/Τελική Νεολιθική, β-δ) Πρώιμη Εποχή Χαλκού.

12

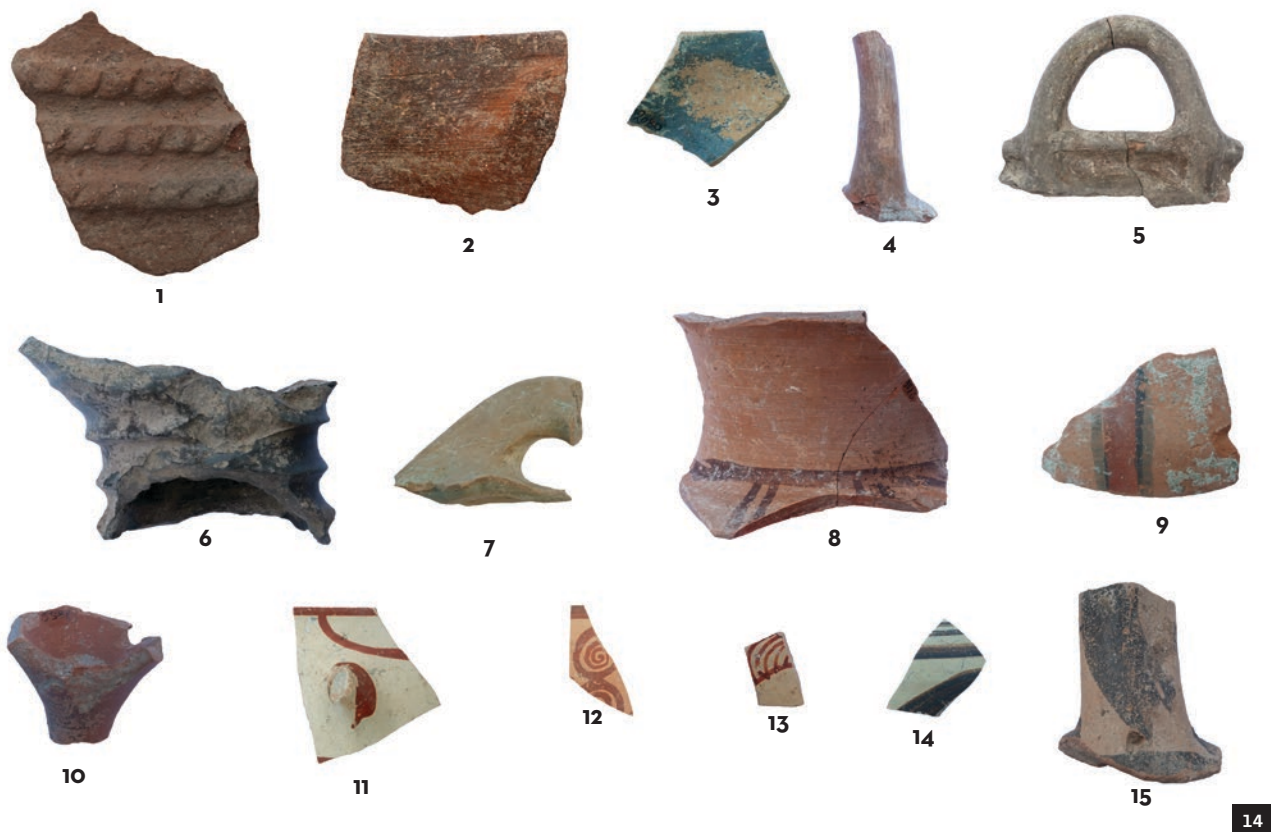
Αναλημματικός τοίχος της Ύστερης Μεσοελλαδικής περιόδου στην ακρόπολη της Ερέτριας.

13

Θραύσμα κρατήρα του ρυθμού της «ηπειρωτικής πολυχρωμίας» από την Ερέτρια (V4504).

14

Κεραμική προϊστορικών φάσεων από τις διαβρώσεις του λόφου των Παλαιοεκκλησιών, ανασκαφή του 2020 (1: AMA_1973_c01, 2: AMA_2120_c01, 3: AMA_2080_c01, 4: AMA_1974_c01, 5: AMA_2120_c02, 6: AMA_2127_c01, 7: AMA_1855_c01, 8: AMA_2126_c01, 9: AMA_2080_c02, 10: AMA_1855_c02, 11: AMA_2088_c08, 12: AMA_1854_c02, 13: AMA_1855_c03, 14: AMA_2080_c03, 15: AMA_2120_c03).

14

ανήκουν στην Πρωτοελλαδική ΙΙΙ φάση ή σε κατάλοιπα γεωμετρικών χρόνων, καθώς τα στρώματα είναι ιδιαίτερα διαταραγμένα από τα νεότερα υπερκείμενα κτίρια. Το σύνολο της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι η κεραμική αυτής της περιόδου είναι ελάχιστα γνωστή στην Εύβοια, καθώς εκπροσωπείται μόνο στο Λευκαντί και προσφάτως στο Αλιβέρι.

Η αρχαιότερη κεραμική χρονολογείται στη δεύτερη περίοδο της Πρωτοελλαδικής ΙΙ (ΠΕ ΙΙΒ), η οποία αντιστοιχεί στην πρώτη φάση του Λευκαντίου (Λευκαντί Ι, περ. 2500–2300 π.Χ.), αν και ορισμένα θραύσματα που αποδίδονται στην πρώτη περίοδο της Πρωτοελλαδικής ΙΙ υποδηλώνουν ότι οι αρχές εγκατάστασης στην πεδιάδα της Ερέτριας προηγούνται της ίδρυσης του Λευκαντιού — υπόθεση που ενισχύεται από την κεραμική που βρέθηκε στο ιερό του Απόλλωνα, περίπου εκατό μέτρα βορειοανατολικά¹⁷.

Αν και σώζεται σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, η κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙΒ παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με την κεραμική της φάσης Λευκαντί Ι, δηλαδή ισχυρή επιρροή από τη δυτική Ανατολή ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, με συγκεκριμένα παραδείγματα το κύπελλο με δύο λαβές, το λεγόμενο «τρωικό», το πινάκιο και την πρόχου με σφαιρικό σώμα και υψηλό στόμιο. Μαρτυρούνται, επίσης, μικρά κύπελλα με έσω νεύοντα χείλη και σαλτοίερες που αποτελούν επιβιώσεις από την προηγούμενη περίοδο (εικ. 8α–β). Η τεχνική κατασκευής υποδηλώνει επίσης κάποια εξωτερική επίδραση, καθώς ο κεραμικός τροχός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Αιγαίο προκειμένου οι κεραμείς να δώσουν μεγαλύτερη συμμετρία στη μορφή των χειροποίητων αγγείων. Η λεπτή κεραμική φέρει συνήθως στιλβωμένο επίχρισμα

κόκκινου χρώματος, ενώ τα «χονδροειδή» αγγεία δεν έχουν επίχρισμα και η επιφάνειά τους βουρτσίζεται ελαφρώς.

Η κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ διαφέρει πολύ από αυτήν της προηγούμενης περιόδου, τόσο ως προς τα σχήματα των αγγείων που επιλέγονται, κυρίως κύπελλα και πρόχου με σιγμοειδές περίγραμμα (S) και δύο κατακόρυφες επίπεδες λαβές ή αποφύσεις, όσο και ως προς την τεχνική κατασκευής (εικ. 9): ο τροχός έχει εγκαταλειφθεί και η επιφάνεια των λεπτότεχνων αγγείων είναι στιλπνή χωρίς επίχρισμα ή καλύπτεται από ένα μη στιλπνό ερυθρό επίχρισμα. Το σημαντικότερο είναι ότι αυτή την εποχή εμφανίζεται μια γκριζα κεραμική, ως αποτέλεσμα της αναγωγικής όπτησης, στα ίδια σχήματα με αυτά των αγγείων από ανοιχτό καστανό πηλό. Ο κεραμικός τροχός κάνει πάλι την εμφάνισή του στη διάρκεια της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ για να τελειοποιούν οι κεραμείς το χείλος των αγγείων, ειδικά στην γκριζα κεραμική που αποτελεί πρόδρομο της μινυακής κεραμικής της Μεσοελλαδικής περιόδου. Τα χονδροειδή αγγεία απαντούν στα ίδια σχήματα με τα λεπτότεχνα, αλλά η επιφάνειά τους αφήνεται χονδροειδώς στιλβωμένη, χωρίς επίχρισμα.

Παρά τις προφανείς διαφορές στα σχήματα και στις τεχνικές κατασκευής των αγγείων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ και ΙΙΙ, οι πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις (με τη μέθοδο WD-XRF)¹⁸ απέδειξαν ότι οι πρώτες ύλες (άργιλος και ορυκτά) για τις βασικές κατηγορίες αγγείων τοπικής παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της κεραμικής ανατολίζοντος ρυθμού της Πρωτοελλαδικής ΙΙΒ, παρέμειναν ίδιες και στις δύο περιόδους (εικ. 11α–δ). Τα χονδροειδή σκεύη των δύο περιόδων διαφέρουν μόνο ως προς τη σύνθεση του πηλού, δηλαδή την ποσότητα, το μέγεθος και τις αναλογίες των προσμίξεων από κάθε υλικό.

Ωστόσο, η σύνθεση του πηλού διαφέρει αρκετά από τα αγγεία της Τελικής Νεολιθικής και ο χαρακτηρισμός «ντόπιος/τοπικός» θα πρέπει να ερμηνεύεται με την ευρύτερη έννοια, αυτή της περιφέρειας: ο λεπτόκοκκος άργιλος θα μπορούσε να προέρχεται από τις όχθες του ποταμού Λίλαντα, περίπου 15 χιλιόμετρα δυτικά της Ερέτριας, διότι τα αποτελέσματα της τρέχουσας έρευνας μαρτυρούν ότι η χημική σύσταση του λεπτόκοκκου αργίλου που χρησιμοποιείται στην Ερέτρια δεν διαφοροποιείται από τον άργιλο του Αηλάντιου πεδίου. Ο ωμός άργιλος θα μπορούσε εύκολα να μεταφερθεί με πλοίο κατά μήκος της ακτής.

Πράγματι, οι θαλάσσιες μεταφορές διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά την Πρωτοελλαδική ΙΒ, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι περίπου το ένα τέταρτο της χονδροειδούς κεραμικής αυτής της περιόδου που βρέθηκε στην Ερέτρια προερχόταν από τις Δυτικές Κυκλάδες και οι περισσότεροι αποθηκευτικοί πήθοι δεν ήταν τοπικής παραγωγής. Σημειώνεται, επίσης, ότι ένα μαρμαρίνο κυκλαδικό ειδώλιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ΙΙ βρέθηκε στην ακρόπολη (εικ. 10), αν και εντοπίστηκε σε αρχαιολογικό πλαίσιο της Μεσοελλαδικής περιόδου¹⁹.

Στην Αμάρυνθο, οι ανασκαφές του 2020 και του 2021 αποκάλυψαν στρώματα Πρωτοελλαδικής εποχής, μεταξύ των οποίων και αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία συμπληρώνουν τα δεδομένα που είχαν προκύψει από τις ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας²⁰ και από την περισυλλογή πρωτοελλαδικών θραυσμάτων από τις επιχώσεις της πλαγιάς. Ο οικισμός φαίνεται ότι εκτεινόταν τόσο στον λόφο των Παλαιοεκκλησιών και στα βορειοανατολικά του, όσο και προς τις βορειοδυτικές παρυφές, όπως αποδεικνύεται από δύο ογκώδεις τοίχους που αποκαλύφθηκαν το 2021 στους πρόποδες της βορειοδυτικής πλαγιάς. Αν και η συστηματική μελέτη της κεραμικής έχει μόλις ξεκινήσει, είναι ήδη σαφές ότι μαρτυρούνται όλες οι φάσεις της Πρωτοελλαδικής περιόδου (βλ. εικ. 14), χωρίς ασυνέχειες και χωρικές μετατοπίσεις του οικισμού, σε αντίθεση με ό,τι έχει παρατηρηθεί στην Ερέτρια.

Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στην ακρόπολη της Ερέτριας μαρτυρούνται δύο φάσεις κατοίκησης της Μεσοελλαδικής εποχής, με οικιστικά κατάλοιπα που περιλαμβάνουν δωμάτια που εδράζονται στην εσωτερική πλευρά ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου (εικ. 12), ο οποίος έχει ανασκαφεί σε μήκος 12 μέτρων²¹. Η ίδια οικιστική διαμόρφωση εντοπίζεται επίσης, σε μεγαλύτερη κλίμακα, σε άλλες σύγχρονες θέσεις στον ελλαδικό χώρο (π.χ. Μάλθη Μεσσηνίας). Κάτω από το δάπεδο των δωματίων βρέθηκαν τάφοι βρεφών. Η πρώτη φάση ανήκει στη Μεσοελλαδική ΙΙ και η δεύτερη στη μετάβαση προς την Υστεροελλαδική. Οι φάσεις αυτές αντιστοιχούν στις δύο τελευταίες φάσεις της Μεσοελλαδικής από το Λευκαντί (φάσεις V και VI)²². Τα λεπτότοιχα αγγεία αποτελούν ένα σύνολο που παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιογένεια απ' ό,τι στις προηγούμενες φάσεις. Τα αγγεία από γκριζό (μινυακή κεραμική) και ανοιχτό καστανό πηλό παράγονται σε τοπικά εργαστήρια. Υπογραμμίζεται η καλή ποιότητα της κεραμικής, ιδιαίτερα αυτής που ανήκει στον ρυθμό της «ηπειρωτικής πολυχρωμίας» και εμφανίζεται στη δεύτερη φάση (εικ. 13)²³. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τις πε-

τρογραφικές και χημικές αναλύσεις, η χονδροειδής κεραμική παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ως προς τη σύσταση και την προέλευση²⁴. Στην Αμάρυνθο μαρτυρούνται όλες οι φάσεις της Μεσοελλαδικής, ενώ οι ελληνοελλαδικές ανασκαφές του 2006 απέδειξαν ότι ο οικισμός εκτείνεται βορειοδυτικά του λόφου, στα βόρεια του προϊστορικού κόλπου²⁵. Σε εκείνο το σημείο βρέθηκε μια οικία, τουλάχιστον δύο δωματίων, της Μεσοελλαδικής ΙΙ περιόδου, καθώς και ένας τάφος ενήλικου. Πλούσιο είναι το ανασκαφικό υλικό που προέρχεται από τις επιχώσεις που δημιουργήθηκαν από τη διάβρωση των πρανών και βρέθηκε αναμειγμένο με κεραμική από άλλες φάσεις της Εποχής του Χαλκού (εικ. 14). Η μεταβατική φάση μεταξύ της Μεσοελλαδικής και της Υστεροελλαδικής μαρτυρείται στην ανασκαφή του 2017, στους πρόποδες της δυτικής πλαγιάς του λόφου και σε βάθος 3,5 μ.

Αυτά τα λείψανα είναι αντίστοιχα με τα οικιστικά κατάλοιπα που έφερε στο φως η Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη στην κορυφή του λόφου των Παλαιοεκκλησιών²⁶. Τα θραύσματα από μεγάλα αιγινήτικα αγγεία με γραπτή διακόσμηση (εικ. 16) υποδηλώνουν ότι η Εύβοια συνεχίζει να διατηρεί επαφές με την ευρύτερη περιφέρεια, προσαρμοζόμενη στα νέα εμπορικά δίκτυα²⁷.

Η ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στην Υστεροελλαδική περίοδο, οι διαφορές ανάμεσα στην Ερέτρια και την Αμάρυνθο γίνονται ακόμη πιο εμφανείς. Παρόλο που στην Ερέτρια δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου στοιχεία για τη Μυκηναϊκή περίοδο, στην Αμάρυνθο, παρά την περιορισμένη έκταση των ανασκαφών του προϊστορικού τομέα, έχει βρεθεί μεγάλη ποσότητα κεραμικής όλων των φάσεων και, επιπλέον, κάποια σπάνια αντικείμενα, όπως μια μαρμαρίνη λαβή ξίφους²⁸. Το κυριότερο είναι ότι η Αμάρυνθος αναφέρεται σε μία πινακίδα Γραμμικής Β από το μυκηναϊκό ανάκτορο της Θήβας: η αποστολή ποσότητας μαλλιού από τη Θήβα στην Αμάρυνθο που τεκμηριώνεται στην πινακίδα TH Of 25 (εικ. 17) δεν αποτελεί μόνο την αρχαιότερη αναγραφή του τοπωνυμίου a-ma-ru-to / Αμάρυνθος, αλλά υποδηλώνει ότι αυτή η περιοχή της Εύβοιας βρισκόταν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υπό την επιρροή ή τον έλεγχο της Θήβας²⁹.

Τα περισσότερα κινητά ευρήματα βρέθηκαν επιφανειακά ή στις αποθέσεις της πλαγιάς που κάλυπταν τα ερείπια του Ιερού της Αρτέμιδος. Μόνο ένας τάφος της Υστεροελλαδικής ΙΙ βρέθηκε in situ από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στα βόρεια του λόφου³⁰.

Η κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ από την Αμάρυνθο είναι σχετικά άφθονη και φαίνεται ότι επιβεβαιώνει τα ευρήματα των ανασκαφών από το Λευκαντί που έφεραν στο φως μια περίοδο ακμής, η οποία ακολούθησε χρονικά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Αν δεχτούμε την υπόθεση της θηβαϊκής κηδεμονίας κατά την Ανακτορική περίοδο, μπορούμε να εξηγήσουμε πολύ καλύτερα το γεγονός ότι οι θέσεις της κεντρικής Εύβοιας ευημερούσαν όταν απελευθερώθηκαν από αυτόν τον έλεγχο.

Όπως συμβαίνει στο Λευκαντί, έτσι και η κεραμική από την Αμάρυνθο περιλαμβάνει όστρακα που ανήκουν στον ειρηνιστικό ρυθμό, εκ των οποίων ένα φέρει σκηνή άρματος³¹ (εικ. 15). Τα θραύσματα δύο τροχήλατων ειδωλίων σε μορφή

15

15

Θραύσμα μυκηναϊκού αγγείου του εικονιστικού ρυθμού, με παράσταση άρματος (μόνο ο ηνίοχος σώζεται) που βρέθηκε στην Αμάρυνθο (Museum Collection της Βρετανικής Σχολής Αθηνών).

16

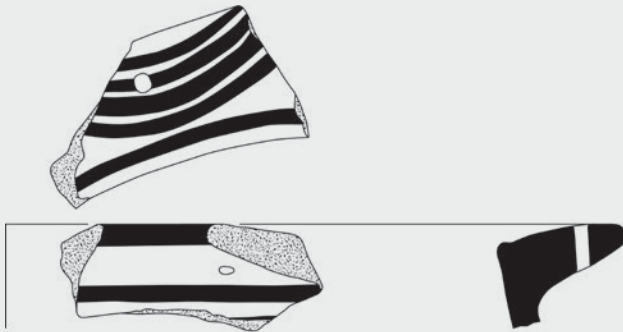
Θραύσμα μεγάλου αιγινήτικου αγγείου που βρέθηκε στην Αμάρυνθο (AMA_1138_c01).

17

Πινακίδα της Γραμμικής Β από τη Θήβα, στην οποία αναφέρεται το τοπωνύμιο Αμάρυνθος (TH Of25), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών. © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.

18

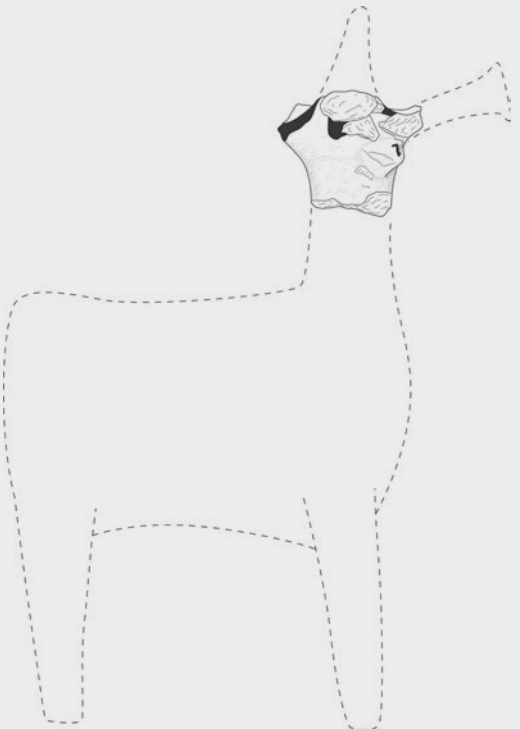
Θραύσμα μυκηναϊκού τροχήλατου ειδωλίου ταύρου από την Αμάρυνθο (Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ, σχέδιο: Γ. Νάκας). Για φωτογραφίες, βλ. στο Verdan κ.ά. 2020, σ. 78, εικ. 7 (T7125).

16

17

18

19

Βαθύ κύπελλο της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ που βρέθηκε στην ακρόπολη της Ερέτριας, ύψος 15.3 εκ. (ΜΕ 18323). Φωτ.: Α. Σκιαδαρέσης, ΕΣΑΓ.

20

Τοίχος της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ (Μ21), αψιδωτή οικία του 8ου αι. π.Χ. (κτ. 9), μνημειακό κτίριο του 7ου αι. π.Χ. (κτ. 3) και η ανατολική στοά στο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος (κτ. 1).

19

20

ταύρου (εικ. 18) και μιας ανθρώπινης κεφαλής υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός χώρου λατρείας, χωρίς να είναι δυνατός ο συσχετισμός — με βάση την παρούσα κατάσταση των ανασκαφών — με τον πολύ μεταγενέστερο χώρο λατρείας της Αρτέμιδος.

Στους πρόποδες του λόφου, κάτω από την ανατολική στοά του ιερού, αποκαλύφθηκε ένας συμπαγής τοίχος, ο οποίος βάσει της κεραμικής χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ³². Ο τοίχος αυτός (εικ. 20) πρέπει να λειτούργησε, μέχρι την Υπο-Πρωτογεωμετρική εποχή, ως όριο της θέσης προς το παράκτιο έλος. Τρεις αψιδωτές οικίες σε διάφορες περιοχές του ιερού μαρτυρούν ότι το αργότερο τον 8ο αιώνα π.Χ. ο οικισμός είχε μετατοπιστεί προς την πεδιάδα.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ένα μικρό σύνολο κεραμικής της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ βρέθηκε και στην ακρόπολη της Ερέτριας. Το σύνολο περιλαμβάνει διάφορα αγγεία πόσεως (εικ. 19), μια υδρία ή έναν αμφορέα και μερικές χύτρες, μεταξύ των οποίων και μια τριποδική. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι χονδροειδείς χύτρες είχαν κατασκευαστεί από τον ίδιο ντόπιο πηλό που χρησιμοποιούνταν στην Ερέτρια από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι τους κλασικούς χρόνους (με εξαίρεση τη χονδροειδή κεραμική της Μεσοελλαδικής φάσης), παρουσιάζοντας μια αξιοσημείωτη χρονική συνέχεια, παρά τα κενά που προκύπτουν από την απουσία κατοίκησης της

θέσης κατά τμήματα της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΝΕΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΑΜΑΡΥΝΘΟ

Στην Αμάρυνθο, το νέο τετραετές πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από το SNSF (Εθνικό Ταμείο της Ελβετίας για την Επιστημονική Έρευνα, πρόγραμμα 2021–2025) επικεντρώνεται στην ανασκαφική έρευνα των προκλασικών φάσεων του ιερού, ενώ μέρος του θα αφιερωθεί στην ανασκαφή προϊστορικών καταλοίπων στις παρειές του λόφου των Παλαιοεκκλησιών, χάρη στην αγορά δύο οικοπέδων στη δυτική πλαγιά. Το 2020, η κατεδάφιση μιας σύγχρονης οικίας στον λόφο αποκάλυψε μια στρωματογραφία συνεχή από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού με τοίχους που αποκαλύφθηκαν *in situ*, αλλά είχαν κοπεί κατά την κατασκευή της σύγχρονης οικίας. Ελπίζουμε, λοιπόν, με τη βοήθεια των παλαιογεωγραφικών αναλύσεων και των νέων ανασκαφών αυτών, να κατανοήσουμε καλύτερα τους λόγους που την 1η χιλιετία π.Χ. οδήγησαν στη μετατόπιση της προϊστορικής εγκατάστασης από την κορυφή του λόφου των Παλαιοεκκλησιών στην παράκτια ζώνη και στη μετατροπή της σε ιερό.

Σημειώσεις

- Friedemann 1995, Müller 1996.
- Παλαμά 1979, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989.
- Sackett κ.ά. 1966, σ. 64-66.
- Ghilardi κ.ά. 2012, 2014 και 2016.
- Charalambidou κ.ά. 2016, Müller Celka κ.ά. 2018.
- Müller Celka κ.ά. 2013.
- Θέμελης 1969, σ. 170-176.
- Tuor 1981 και 1982.
- Friedemann 1995, Müller 1996.
- Müller Celka κ.ά. 2013.
- Sackett κ.ά. 1966, σ. 65 και σ. 85, εικ. 18.
- Ghilardi κ.ά. 2018.
- Παλαμά 1979, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989.
- Krapf 2011, Καλαμαρά 2015.
- Sampson 1993.
- Tuor 1981 και 1982. Βλ. επίσης Müller Celka 2010.
- Müller Celka κ.ά. 2013.
- Müller Celka κ.ά. 2018.
- Huber 2010.
- Παλαμά 1979, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989.
- Müller 1996, Müller Celka 2010.
- Krapf 2015.
- Müller Celka 2010, σ. 48, εικ. 6.
- Charalambidou κ.ά. 2016.
- Krapf 2015.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989.
- Για τη Μεσοελλαδική φάση στην Εύβοια, βλ. Krapf 2017.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989, εικ. 6.
- Aravantinos 1987.
- Καλαμαρά 2015, σ. 157.
- Sackett κ.ά. 1966, σ. 103, εικ. 28.66, Baeriswyl 2021.
- Verdan κ.ά. 2020.

Βιβλιογραφία

- Aravantinos 1987: Aravantinos V., «Mycenaean Place Names from Thebes: The New Evidence», στο J.T. Killen / J.L. Melena / J.-P. Olivier (επιμ.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to J. Chadwick*, *Minos* 20-22, Salamanca 1987, σ. 33-40.
- Baeriswyl 2021: Baeriswyl Ph., «Deux fragments du pictorial style mycénien d'Amarynthos revisités», στο G. Ackermann / T. Krapf / L. Pop (επιμ.), *ἀποβάτης. Mélanges eubéens offerts à Karl Reber par ses étudiants-e-s à l'occasion de son 65ème anniversaire – Euböische Schriften für Karl Reber von seinen Student/-innen aus Anlass seines 65. Geburtstags*, Λωζάνν 2021, σ. 110-114.
- Charalambidou κ.ά. 2016: Charalambidou X. / Kiriati E. / Müller N.S. / Georgakopoulou M. / Müller Celka S. / Krapf T., «Eretrian ceramic products through time: Investigating the early history of a Greek metropolis», *Journal of Archaeological Science*, Reports 7 (2016), σ. 530-535.
- Friedemann 1995: Friedemann P., «Nouvelles données sur la préhistoire d'Éréttrie. L'apport des investigations de 1994 sur l'acropole», *Antike Kunst* 38 (1995), σ. 108-148.
- Ghilardi κ.ά. 2012: Ghilardi M. / Fachard S. / Pavlopoulos K. / Psomiadis D. / Collana C. / Bicket A. / Crest Y. / Bonneau A. / Delanghe-Sabatier D. / Knodell A.R. / Theurillat T., «Reconstructing Mid-to-Recent Holocene Paleoenvironments in the Vicinity of Ancient Amarynthos (Euboea, Greece)», *Geodinamica Acta* 25/1-2 (2012), σ. 38-51.
- Ghilardi κ.ά. 2014: Ghilardi M. / Psomiadis D. / Pavlopoulos K. / Müller-Celka S. / Fachard S. / Theurillat T. / Verdan S. / Theodoropoulou T. / Knodell A. / Bonneau A. / Delanghe-Sabatier D., «Mid-to-Late Holocene shoreline reconstruction and human occupation in Ancient Eretria (South Central Euboea, Greece)», *Geomorphology* 208 (2014), σ. 225-237. <https://doi.org/10.1016/j.geomorph.2013.12.006>
- Ghilardi κ.ά. 2016: Ghilardi M. / Müller Celka S. / Theurillat T. / Fachard S. / Vacchi M., «Évolution des paysages et histoire de l'occupation d'Éréttrie (Eubée, Grèce) du Bronze ancien à l'époque romaine», στο M. Ghilardi (επιμ.), *Géoarchéologie des îles de Méditerranée*, Παρίσι 2016, σ. 149-163.
- Ghilardi κ.ά. 2018: Ghilardi M. / Vacchi M. / Currás A. / Müller Celka S. / Theurillat T. / Lemos I. / Pavlopoulos K., «Géoarchéologie des paysages littoraux le long du golfe sud-eubéen (île d'Eubée, Grèce) au cours de l'holocène», *Quaternaire* 29/2 (2018), σ. 95-120.
- Θέμελης 1969: Θέμελης Π., «Ερετριακά», *Αρχ. Εφημ.* 1969, σ. 143-178.
- Huber 2010: Huber S., «Μαριμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο», στο Ν. Κατσός / S. Fachard / Α. Ψάλτη / Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Ερέτρια, Μαιτιές σε μια αρχαία πόλη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου - 24 Αυγούστου 2010*, Αθήνα 2010, σ. 93, αρ. 6.
- Καλαμαρά 2015: Καλαμαρά Π., «Αρχαιολογικά δεδομένα του νομού Ευβοίας, 2009-2013», στο Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, τόμ. Γ: Βιοτιμία και Εύβοια, Εφορείες Αρχαιοτήτων Βιοτιτίας και Εύβοιας*, Αθήνα 2015, σ. 151-164.
- Krapf 2011: Krapf T., «Amarynthos in der Bronzezeit: der Wissensstand nach den Schweizer Grabungen 2006 und 2007», *Antike Kunst* 54 (2011), σ. 144-159.
- Krapf 2015: Krapf T., «Ερέτρια και Αμάρυνθος: δύο γειτονικοί αλλά διαφορετικοί οικισμοί της Μέσης εποχής του Χαλκού στην Εύβοια», στο Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερέας Ελλάδας 4, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15.3-18.3.2012*, τόμ. 2, Βόλος 2015, σ. 681-696.
- Krapf 2017: Krapf T., «Middle Helladic (Central-) Euboea and its Cultural Connections: a State of Research», στο Z. Tankosić / F. Mavridis / M. Kosma (επιμ.), *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistory to Byzantine Times*, Αθήνα 2017, σ. 145-158.
- Müller 1996: Müller S., «Fouille de l'acropole d'Éréttrie en 1995», *Antike Kunst* 39 (1996), σ. 107-111.
- Müller Celka 2010: Müller Celka S., «Πριν από την πόλη-κράτος», στο Ν. Κατσός / S. Fachard / Α. Ψάλτη / Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Ερέτρια, Μαιτιές σε μια αρχαία πόλη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου - 24 Αυγούστου 2010*, Αθήνα 2010, σ. 44-49 και 92-94.
- Müller Celka κ.ά. 2013: Müller Celka S. / Krapf T. / Verdan S., «La céramique helladique du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Éréttrie (Eubée)», *Bulletin de correspondance hellénique* 135 (2013), σ. 21-61.
- Müller Celka κ.ά. 2018: Müller Celka S. / Kiriati E. / Charalambidou X. / Müller N., «Early Helladic II-III Pottery Groups from Eretria (Euboea)», στο E. Alram-Stern / B. Horejs (επιμ.), *Pottery Technologies and Sociocultural Connections between the Aegean and Anatolia during the 3rd Millennium B.C.*, Βιέννη 2018, σ. 197-213.
- Παλαμά 1979: Παλαμά Λ., «Μικρή ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό λόφο της Αμαρύνθου (Εύβοια)», *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών* 12 (1979), σ. 3-14.
- Sackett κ.ά. 1966: Sackett L.H. / Hankey V. / Howell R.J. / Jacobsen T.W. / Popham M.R., «Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey», *Annual of the British School at Athens* 61 (1966), σ. 33-112.
- Sampson 1993: Sampson A., *Skoteini Tharrounion. The Cave, the Settlement, and the Cemetery*, Αθήνα 1993.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988-1989: Σαπουνά-Σακελλαράκη Έ., «Έρευνα στην προϊστορική Αμάρυνθο και στη Μαγούλα Ερέτριας», *Αρχεϊον Ευβοϊκών Μελετών* 28 (1988-1989), σ. 91-104.
- Tuor 1981: Tuor A., «Die prähistorische Grabung in G 10», *Antike Kunst* 24 (1981), σ. 83-84.
- Tuor 1982: Tuor A., «Zur bronzezeitlichen Siedlung in G 10», *Antike Kunst* 25 (1982), σ. 158-160.
- Verdan κ.ά. 2020: Verdan S. / Theurillat T. / Krapf T. / Greger D. / Reber K., «The Early Phases in the Artemision at Amarynthos in Euboea, Greece», στο T.E. Cinquantaquattro / M. D'Acunto (επιμ.), *Euboea II, Pithekoussai and Euboea between East and West*, AION 27, Νάπολη 2020, σ. 73-116.